

بررسی اشتغال‌زایی تقاضا محور و توسعه کارآفرینی کشاورزی در مناطق روستایی شهرستان‌های شیراز، بوشهر، چابهار و رشت

علی شکور^۱، علی شجاعی‌فرد^{۲*}، سمانه تیموری^۳

۱. استاد، گروه جغرافیای انسانی، واحد مرودشت، دانشگاه آزاد اسلامی، مرودشت، ایران.

۲. دانشیار، گروه مدیریت، دانشگاه پیام‌نور، تهران، ایران.

۳. دانشجوی دکتری جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

* نویسنده مسئول، Email: Ashojaeifard@pnu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۲۵ مرداد ۱۴۰۰

تاریخ پذیرش: ۲۳ فروردین ۱۴۰۱

چکیده

مقدمه: روند رشد و توسعه جهانی سبب توسعه روستایی، ارتقای ظرفیت و بهره‌وری بخش کشاورزی از طریق سیاست‌های ساختاری و با هدف بهره‌برداری از مزیت‌های رقابتی محصولات کشاورزی و ... می‌باشد، که روستاها می‌توانند زمینه‌ساز ظهور بسیاری از حرفه‌های نو و کارآفرینانه گردند.

هدف: هدف پژوهش حاضر بررسی اشتغال‌زایی تقاضا محور و توسعه کارآفرینی کشاورزی در مناطق روستایی شهرستان‌های شیراز، بوشهر، چابهار و رشت بود.

روش‌شناسی: روش پژوهش حاضر از نوع توصیفی - تحلیلی و نتایج آن، کاربردی است. جامعه آماری این پژوهش شامل ساکنان روستاهای شهرستان‌های شیراز، بوشهر، چابهار و رشت که در کلاس‌های کارآفرینی جهاد کشاورزی شرکت داشته‌اند، بود و بر اساس فرمول کوکران حجم نمونه ۳۸۰ نفر در این مطالعه انتخاب شدند که همگی افراد مورد مطالعه، تخصصی در زمینه کشاورزی، کارآفرینی و اقتصاد روستایی داشتند (دهیار، کشاورزان تحصیل کرده در رشته کشاورزی و رشته‌های وابسته، خیرین و کارآفرینان). جهت گردآوری اطلاعات از دو شیوه مطالعات کتابخانه‌ای و میدانی (مبتنی بر پرسشنامه) استفاده شد و به کمک روش تحلیل عاملی اکتشافی راهکارها دسته‌بندی شدند و در نهایت اولویت هر یک از عوامل و راهکارهای ساختاری زیر مجموعه‌ی آن‌ها با استفاده از آزمون تحلیل واریانس فریدمن تعیین شد.

قلمرو جغرافیایی پژوهش: ساکنان روستایی شهرستان‌های شیراز (بخش مرکزی)، بوشهر (بخش مرکزی)، چابهار (بخش مرکزی) و رشت (بخش سنگر).

یافته‌ها و بحث: یافته‌های پژوهش نشان داد که تدوین سند ملی و برنامه‌ی ویژه‌ی توسعه‌ی کارآفرینی و کسب و کارهای کوچک و متوسط (۵/۱۸) در رتبه اول؛ ایجاد مراکز کارآفرینی و خدمات مشاوره‌ای در روستاها (۵/۰۴) در رتبه دوم؛ آرایه‌ی حمایت‌های مالی و مالیاتی سازمان یافته (۴/۵۲) در رتبه سوم؛ کاهش الزامات و مراحل اداری و بانک و ... (۴/۳۶) در رتبه چهارم؛ و ایجاد شبکه‌های حامی توسعه کارآفرینی روستایی و کشاورزی (۴/۷۲) در رتبه پنجم می‌باشد.

نتیجه‌گیری: نتایج پژوهش نشان داد که روستاها به علت داشتن منابع طبیعی و انسانی بی‌شمار، می‌توانند زمینه‌ساز ظهور بسیاری از حرفه‌های نو و کارآفرینانه گردند و با کاهش اهمیت نسبی زراعت و لزوم ایجاد تنوع اقتصادی در روستاها، برنامه‌ریزان باید با تدوین سیاست‌ها و راهبردهای مؤثر به توسعه‌ی کارآفرینی در مناطق روستایی بپردازند.

کلیدواژه‌ها: توسعه کشاورزی و اقتصاد روستایی، کارآفرینی کشاورزی و اشتغال، موانع توسعه کارآفرینی در بخش کشاورزی، ایران.

مقدمه

با نگاهی به روند رشد و توسعه جهانی در می‌یابیم که با افزایش و گسترش فناوری‌های پیشرفته (عزیزیان و همکاران، ۱۳۹۱)، یکی از اهداف مهم توسعه روستایی، ارتقای ظرفیت و بهره‌وری بخش کشاورزی از طریق سیاست‌های ساختاری و با هدف بهره‌برداری از مزیت‌های رقابتی محصولات کشاورزی (Willer & Lukas, 2010)، همچنین بهبود زندگی اقتصادی و اجتماعی روستاییان و فقرزدایی، بهبود بهره‌وری، افزایش اشتغال، تأمین حداقل غذا، مسکن و بهداشت و افزایش تولید، کاهش بیکاری، توزیع متناسب درآمد، و عدالت اجتماعی در اکثر کشورها، به ویژه کشورهای درحال توسعه که کشور ما نیز در زمره آن هاست، می‌باشد (مخت و همکاران، ۱۳۹۴). مطابق آمار منتشر شده از طرف سازمان ملل تقریباً ۶۲ درصد از جمعیت کل دنیا را روستاییان تشکیل می‌دهند (کارگر و آقائی، ۱۳۹۳) که روستاها به علت داشتن منابع طبیعی و انسانی بی‌شمار می‌توانند زمینه ساز ظهور بسیاری از حرفه‌های نو و کارآفرینانه گردند (Chrisman & et al, 2003). با کاهش اهمیت نسبی زراعت و لزوم ایجاد تنوع اقتصادی در روستاها برنامه‌ریزان با تدوین سیاست‌ها و راهبردهای مؤثر به توسعه ی کارآفرینی در مناطق روستایی می‌پردازند (Eu Rural Reviw, 2012). کارآفرینی روستایی که فراهم‌کننده زمینه‌ی اشتغال، افزایش درآمد و تولید ثروت، بهبود دهنده‌ی کیفیت زندگی و کمک‌کننده به افراد محلی برای مشارکت در اقتصاد است (Henderson, 2002)، با زمینه‌سازی مناسب اشتغال و داشتن شغل مناسب، سودمندی، شخصیت‌سازی اجتماعی شدن، استقلال شخصی، مسئولیت‌پذیری تعهد، جهت دهی به مسیر آینده زندگی را برای فرد به دنبال دارد (Iosua et al, 2014).

بخش کشاورزی، در برنامه‌های توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی، محور توسعه به شمار می‌آید (اسلامی و اسلامی، ۱۳۹۵)؛ به گونه‌ای که معمولاً فرصت‌های شغلی، ایجاد صادرات، رونق صنعت غذایی و ... را به وجود می‌آورد (Mundy, 2006). به طور کلی اقتصاد روستا و کشاورزی می‌تواند نقش خود را به اشکال زیر ایفا نماید:

۱. عرضه نیروی کار و سرمایه مازاد، ۲. تأمین مواد غذایی و مواد خام صنعتی، ۳. تشویق سرمایه گذاری در فعالیت های تولیدی جانبی و صنایع تبدیلی و تکمیلی، ۴. رونق مبادلات تجاری محصولات کشاورزی به عنوان موتور محرکه توسعه اقتصادی کشور (کریم و همکاران، ۱۳۹۳).

در این میان، یک فعالیت کارآفرینی کشاورزی در جوامع روستایی تحت تاثیر عوامل گوناگون شکل می‌گیرد که دارای تاثیرات و نتایج گوناگون مثبت و منفی است. از دیدگاه آلیسون یک فعالیت کارآفرینی تحت تاثیر عوامل گوناگونی، مانند ویژگی ها و انگیزه های فردی، آموزش، فرهنگ و آداب رسوم، قوانین، سیاست ها و دانش فنی است که می‌تواند آثار و نتایج مختلفی را به لحاظ الگوهای رفتاری، اقتصادی، اجتماعی و غیره در بر داشته باشد (Alison, 1990: 166). بنابراین، براساس فرصت ها و موانع پیش روی کارآفرینی روستایی و کشاورزی، این عوامل می‌تواند به موفقیت بالای کارآفرینان در این بخش منجر شود. احساسات و انگیزه اولیه در کارآفرینان، هیجان، شوق، علاقه و تعهد می‌تواند عامل کلیدی موفقیت آنان باشد (شاهد و فتحی نیا، ۱۳۹۵). بر این اساس توسعه روستایی و اشتغال در بخش کشاورزی پیوند تنگاتنگی با کارآفرینی دارد و کارآفرینی می‌تواند روند توسعه را در روستاها تسریع نماید و درآمد کشاورزان و سایر شاغلان را بهبود ببخشد. لذا در این پژوهش با هدف بررسی اشتغال‌زایی تقاضا محور و توسعه کارآفرینی کشاورزی در ۴ بخش روستایی شهرستان‌های شیراز؛ رشت؛ بوشهر؛ و چابهار که به صورت تصادفی انتخاب گردیده‌اند، این سوال مطرح می‌گردد که معیارهای کارآفرینی کشاورزی که سبب بهبود اقتصاد روستایی و اشتغال‌زایی در روستاها می‌گردد کدامند؟

بر این اساس در جهت پاسخگویی به پرسش فوق به بررسی پیشینه تحقیق که در ارتباط با موضوع تحقیق پژوهش می‌باشد در قالب جدول زیر پرداخته شده است.

جدول ۱. پیشینه پژوهش

محققین	عنوان پژوهش	نتایج
کلاگر و آقائی (۱۳۹۳)	بررسی نقش کارآفرینی کشاورزی در توسعه روستایی	در این پژوهش کلاگر و آقائی دریافتند کارآفرینی کشاورزی می‌تواند صرف نظر از این که یک منبع درآمد و اشتغال برای ساکنین روستا باشد در توسعه اقتصادی روستا و در نهایت توسعه روستایی مؤثر باشد و ایجاد مزیت‌های جدید اقتصادی، افزایش رفاه انسانی، جلوگیری از مهاجرت روستاییان به شهرها و برقراری سازگاری بین فعالیت و فضای زندگی در نواحی روستایی که از اهداف راهبردی توسعه روستایی است می‌توان از طریق کارآفرینی روستایی و کشاورزی به این اهداف جامعه عمل پوشانید.
جمینی و همکاران (۱۳۹۳)	شناسایی راهبردهای توسعه اشتغال در مناطق روستایی با استفاده از مدل SWOT	در این پژوهش جمینی و همکاران دریافتند رسیدن به اشتغال کامل نیروی فعال هر جامعه‌ای از مهم‌ترین دغدغه‌های مدیران و برنامه‌ریزان به ویژه در زمان حاضر می‌باشد. بنابراین، جهت توسعه اشتغال در مناطق مختلف از جمله در مناطق روستایی باید راهبردها و راهکارهایی ارائه گردد که مبتنی بر توانمندی‌های آن منطقه بوده و ضمن فراهم کردن زمینه اشتغال کلیه افراد واقع در سن فعالیت، کمترین فشار را بر منابع محیطی وارد نماید.
مؤمنی و هلالی مؤذن (۱۳۹۴)	مروری بر موانع توسعه کارآفرینی در بخش کشاورزی	در این پژوهش مؤمنی هلالی و مؤذن دریافتند اگرچه کارآفرینی تنها راهکار اشتغال‌زایی و افزایش درآمدهای مردم روستایی نیست؛ اما قطعاً بهترین و بهره‌ورترین نوع آن است. اما بر سر راه کارآفرینی کارآفرینان در کشور به طور عام و در بخش کشاورزی به طور خاص موانعی قرار دارد که از جمله این موانع مانع سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی، مانع اقتصادی، مانع پشتیبانی و حمایتی، مانع آموزشی و اطلاع‌رسانی، مانع زیرساختی و مانع فرهنگی عمده‌ترین موانع توسعه کارآفرینی در بخش کشاورزی می‌باشند.
فراهانی و جهانسوزی (۱۳۹۸)	تحلیل عوامل مؤثر بر توسعه کارآفرینی کشاورزی در مناطق روستایی	در این پژوهش فراهانی و جهانسوزی دریافتند کارآفرینی کشاورزی از مهمترین راهکارهای توسعه روستایی محسوب می‌شود. اگرچه کارآفرینی تنها راهکار اشتغال‌زایی و افزایش درآمدهای مردم روستایی نیست، اما قطعاً بهترین نوع آن است و نتایج به دست آمده از آزمون تحلیل عاملی نشان از آن دارد که اثر گذارترین عامل از لحاظ کارآفرینی کشاورزی مربوط به عامل اقتصادی و کمترین اثر گذاری مربوط به عامل دسترسی به زیرساخت‌های فیزیکی می‌باشد.
Mehmet (۱۹۹۵)	اشتغال‌زایی با تأکید بر استراتژی توسعه سبز در کشور اندونزی	در این پژوهش Mehmet دریافت کشور اندونزی با وجود منابع طبیعی فراوان، تراکم بالایی از جمعیت داشته و با معضل بیکاری مواجه می‌باشد که این عوامل سبب تخریب محیط زیست این کشور شده است. نهایت استراتژی که مهم برای توسعه اشتغال ارائه داد به این صورت بود که با ارائه کمک‌های مالی و تقویت جریان سرمایه‌گذاری، در توسعه اشتغال‌زایی در این کشور نقش بسزایی را داشته است (Mehmet, 1995: 11).
Petrin (۲۰۰۲)	کارآفرینی به منزله یک نیروی اقتصادی در توسعه روستایی	در این پژوهش Petrin دریافت کارآفرینی روستایی از دیدگاه اقتصاددانان ابزاری برای توسعه اقتصادی مناطق کمتر توسعه یافته و روستایی؛ از دیدگاه دولت مردان به عنوان یک استراتژی کلیدی برای توسعه جوامع محلی؛ و از دیدگاه کشاورزان و روستاییان به عنوان ابزاری برای بهبود فرصت‌های اشتغال و درآمد؛ و عاملی برای تامین اشتغال در مجاورت محل سکونت خود تلقی می‌شود (Petrin, 2002:1).
Zagrafos (۲۰۰۹)	نقش شرکت‌های اجتماعی در تجدید ساختار مناطق روستایی اسکاتلند	در این پژوهش Zagrafos به این نتیجه رسیده است که با توسعه کارآفرینی در نواحی روستایی شاخص‌های اقتصادی، اجتماعی و محیطی بهبود پیدا کرده و توسعه پایدار روستایی محقق می‌شود (Zagrafos, 2009: 29).

توسعه کشاورزی و اقتصاد روستایی: رشد و توسعه روستاها نیازمند برنامه‌ریزی و نیز نظام برنامه‌ریزی جامع و کارآمد است. علیرغم سابقه بیش از پنجاه ساله برنامه‌ریزی توسعه در کشور، نظام برنامه‌ریزی توسعه روستایی دارای نارسایی‌های اساسی است (سازمان برنامه و بودجه، ۱۳۹۶). بر این اساس توسعه روستایی با نوین‌سازی جامعه روستایی، آن را از یک انزوای سنتی به جامعه‌ای تغییر خواهد داد که با اقتصاد ملی عجین شده است (اسلامی و اسلامی، ۱۳۹۵). بررسی عملکرد برنامه‌های مختلف توسعه در ارتباط با ایجاد اشتغال و رونق اقتصاد روستایی نشان

می دهد که در ایران اشتغال‌زایی تولید و رشد اقتصادی در طول زمان کاهش یافته است. یکی از بخش‌هایی که بیشترین کاهش توان اشتغال‌زایی دارد متعلق به بخش‌های کشاورزی است (مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، ۱۳۹۵). لذا بخش کشاورزی در توسعه روستایی نقش بارزی دارد (درویشی و همکاران، ۱۳۹۳) و مسلماً نقش کشاورزی به دلیل وجود ظرفیت‌های اشتغال‌زایی و درآمدهای حاصل از آن برای ساکنین مناطق روستایی بسیار حائز اهمیت است (عزتی و همکاران، ۱۳۹۸). مطالعات مختلف نشان داده است که یکی از مهم‌ترین اهداف توسعه (چه در شهر و چه در روستا) ایجاد اشتغال و رفاه و مهم‌ترین سازوکار و ابزار آن، کارآفرینی است (شاهد و فتحی‌نیا، ۱۳۹۵) (جدول ۲).

جدول ۲. نظریه‌های توسعه روستایی و کشاورزی و نظریه‌های اقتصادی در زمینه اشتغال بخش‌های اقتصادی

نظریه	شرح
میسرا	میسرا معتقد است که توسعه روستایی صرفاً توسعه کشاورزی نیست، همچنین موردی از رفاه اجتماعی هم نمی باشد که با تزریق پول به مناطق روستایی برای رفع نیازهای اولیه و اساسی انسان مرتفع شود بلکه توسعه روستایی طیف وسیعی از فعالیت‌های گوناگون و بسیج مردم را شامل می‌شود که مردم را توانمند می‌سازد که به روی پای خود ایستاده و مشکلاتشان را حل نمایند (عزیزیان و همکاران، ۱۳۹۱).
کوتوریس ^۱	به باور وی توسعه کشاورزی فرآیندی می‌باشد که در آن و به تدریج اوضاع اقتصادی و اجتماعی کشاورزان بهبود یافته و اصلاح می‌شود. مضاف بر این، امروزه بسیاری از محققان و دانشمندان، توسعه کشاورزی را به عنوان استراتژی و راهبرد اصلی توسعه روستایی قلمداد کرده و معتقدند که کشاورزی به عنوان منبع اصلی درآمد و فرصت‌های اشتغال، نقش اساسی در توسعه روستایی و متعاقب آن در توسعه ملی بازی می‌کند (حیدری ساربان، ۱۳۹۱).
نظریه کوزنتس ^۲	یکی از بهترین نظریات در خصوص اشتغال بخش‌های اقتصادی توسط سیمون کوزنتس اقتصاددان آمریکایی اهل بلاروس ارائه شده است. کوزنتس معتقد است در بسیاری از کشورها، از سهم عامل نیروی کار در تولید محصولات کشاورزی کاسته شده، در حالیکه سهم نیروی کار شاغل در بخش صنعت در تمام کشورهای مورد مطالعه روند صعودی داشته است (ولدبیگی، ۱۳۹۸).
مدل دو بخشی لوئیس ^۳	طبق مدل دو بخشی لوئیس (۱۹۵۴)، رشد اقتصادی با کاهش مازاد نیروی کار در بخش سنتی که به صورت بیکاری یا کم‌کاری (بیکاری پنهان) نمود دارد و انتقال این مازاد به فرصت‌های شغلی در بخش مدرن که بهره‌وری بالاتر دارند، موجب افزایش سطح اشتغال می‌شود (حاج‌امینی، ۱۳۹۸).
نظریه نورکس ^۴	راگنار تورکس از نظریه پردازان رشد متعادل اقتصادی بر این باور است که سطح درآمدهای پایین در کشورهای توسعه نیافته، بازتاب بازدهی با توان تولید در سطح پایین است و ابراز می‌دارد، که با تجمع مهارت‌های تکنیکی در بخش کشاورزی می‌توان این نیروهای کار مازاد را از بخش کشاورزی به سایر بخش‌های اقتصادی منتقل کرد تا اشتغال کامل بدست آید (ولدبیگی، ۱۳۹۸).
نظریه کینز ^۵	نظریات کینز از اواسط دهه ۱۹۲۰ در انگلستان و سپس در کشورهای دیگر رواج یافت و در سال ۱۹۳۶ با انتشار کتاب نظریه عمومی اشتغال، بهره و پول شهرت جهانی کسب نمود. کینز معتقد بود که دولت می‌بایست برای رسیدن به اشتغال کامل در اقتصاد دخالت نماید (خداپرست مشهدی و همکاران، ۱۳۹۱).
قانون اوکان ^۶	قانون اوکان منعکس‌کننده رابطه رشد اقتصادی و اشتغال است. طبق این قانون، هر ۳ درصد رشد اقتصادی با یک درصد کاهش نرخ بیکاری یا تناظر یک درصد افزایش نرخ اشتغال همراه می‌شود. شواهد نیز حاکی از آن است که رشد اقتصادی در ۹۰ درصد کشورهای جهان در دوره‌های اخیر مثبت بوده و این رشد موجب افزایش اشتغال و کاهش فقر شده است (حاج‌امینی، ۱۳۹۸).

¹ Koutsouris

² Simon Kuznets

³ Lewis

⁴ Ragnar Nuks

⁵ John Maynard Keynes

⁶ Okun law

کارآفرینی کشاورزی و اشتغال تقاضا محور روستایی: هید و پرنسلی معتقدند از مهم‌ترین انتقاداتی که به ترویج کشاورزی وارد شده است، عدم توجه کافی به آینده و آماده نبودن برای مواجهه با تغییرات است. در بسیاری از کشورهای در حال توسعه، تلاش‌های متعدد برای انجام اصلاحات در نظام ترویج کشاورزی، به ظهور مدل‌های عمومی و خصوصی متنوع برای بودجه و اجرای خدمات ترویج منجر شده است؛ اما وعده‌های ترویج در توانایی برای غلبه بر موانع مربوط به بودجه، نیروی انسانی، تخصص و همچنین در انعطاف پذیری لازم به ارائه خدمات ترویجی تقاضامحور، چهارچوب ویژه و دانش محور همواره به محدودیت‌هایی روبه‌رو بوده است (مرادی و همکاران، ۱۳۹۷) از جمله خدمات ترویجی تقاضامحور روستایی کارآفرینی روستایی-کشاورزی است که اصطلاح کارآفرینی^۱ در معنا و مفهوم فعلی را اولین بار ژوزف شومپیتر به کار برد. این اقتصاددان که او را پدر علم کارآفرینی می‌نامند بر این باور بود که رشد و توسعه اقتصادی در یک نظام، زمانی میسر خواهد بود که افرادی در بین سایر آحاد جامعه با خطرپذیری، اقدام به نوآوری کرده و با این کار روش‌ها و راه‌حل‌های جدید جایگزین راهکارهای ناکارآمد و کهن‌قبلی شود (عزیزیان و همکاران، ۱۳۹۱). در کارآفرینی محدودیت وجود ندارد و می‌تواند در تمام زمینه‌ها باشد (خسروی پور و همکاران، ۱۳۹۰). از جمله تقویت مهارت‌ها و ظرفیت اجتماع محلی، چرخش درآمد در روستاها و ... می‌باشد (Heaton, 2005). بنابراین توسعه کارآفرینی در روستاها نیز همچون شهرها مستلزم فراهم نمودن پیش‌نیازهای اساسی از جمله آموزش، ترویج فرهنگ کارآفرینی و توسعه زیرساخت‌ها است (Rusal Q Kerry, 2008). از طرفی چالش‌های پیش‌روی کارآفرینی در جوامع روستایی، عوامل نامساعد آن، عوامل مساعد آن و رهیافت‌های حمایتی دولت در کارآفرینی و اشتغال‌زایی روستایی می‌باشد (زرگوش و مظفری، ۱۳۹۴). لذا گزاره‌های کارآفرینی روستایی شامل ۱. نیرویی که سایر منابع را برای پاسخگویی به یک تقاضای بی‌پاسخ بازار بسیج می‌کند. ۲. توانایی خلق و ایجاد چیزی از هیچ و ۳. فرایند خلق ارزش به وسیله امتزاج مجموعه واحدی از منابع در راستای بهره‌گیری از یک فرصت می‌باشد (کوهستانی و همکاران، ۱۳۹۴). کارآفرینی کشاورزی حالت مختص شرایط، مختص المزرعه و مختص محصول دارد. شکاف وسیع‌تر میان مناطق روستایی و شهری در کشورهای در حال توسعه و پیروگی صنعت بر کشاورزی و گرایش استراتژی‌ها و سیاست‌های توسعه به سمت صنعت، همراه با ویژگی‌های اقتصادی اجتماعی جامعه روستایی و کشاورزی باعث شده است تا کارآفرینی کشاورزی کمتر رشد داشته باشد (عامری و سبزی زاده، ۱۳۹۶). واژه‌ی کارآفرینی کشاورزی با توجه به نقش حیاتی و مهم توسعه کشاورزی و روستایی مدت‌هاست که در ادبیات موضوعی کشاورزی وارد شده است (فراهانی و جهانسوزی، ۱۳۹۸). بنابراین، کارآفرینی کشاورزی شیوه‌ای جدید در بخش کشاورزی برای افزایش و خلق درآمد و ثروت و نیز ایجاد اشتغال است (کریمی، ۱۳۹۶).

شکل ۱. نمودار شاخص‌ها و معرف‌های کارآفرینی کشاورزی (منبع: کلاگر و آقائی، ۱۳۹۳)

از جمله سیاست‌ها و راهکارهای مهمی که می‌توانند در فرایند کارآفرینی کشاورزی، شکل مؤثری داشته باشند و منجر به توسعه کارآفرینی کشاورزی در مناطق روستایی شوند، عبارت‌اند از:

¹ Entrepreneurship

۱. توسعه زیرساخت‌های اجتماعی؛ ۲. انجام توأم تحقیق و توسعه؛ ۳. افزایش کیفیت نیروی انسانی؛ ۴. افزایش کیفیت مدیریت؛ ۵. توسعه آموزش (با تحریک انگیزه‌ها، پرورش ویژگی‌ها و آموزش مهارت‌ها)؛ و ۶. توسعه فناوری (رکن الدین افتخاری و همکاران، ۱۳۸۹).

ینابراین باید گفت که اشتغال از دیدگاه کلان اقتصادی از جنبه‌های مختلفی همچون درآمدزایی، تولید و کارآفرینی، توسعه دانش و فناوری و غیره اهمیت دارد و از دیدگاه اجتماعی نیز به انسان منزلت، جایگاه و موقعیت اجتماعی و حس اعتمادبه نفس می‌بخشد (عامری و سبزی زاده، ۱۳۹۶: ۳). لذا خلق کسب و کارهای جدید در قلمرو کشاورزی و روستایی (کارآفرینی) به واسطه محیط (اکولوژی) مناسبی از قبیل کمک‌های مالیاتی، اعطای زمین، تسهیلات بانکی و غیره امکان پذیر است (کلاگر و آقائی، ۱۳۹۳). لذا کارآفرینی کشاورزی می‌تواند سبب رونق اشتغال روستایی گردد و بررسی میزان شاغلین بخش کشاورزی الزامی است:

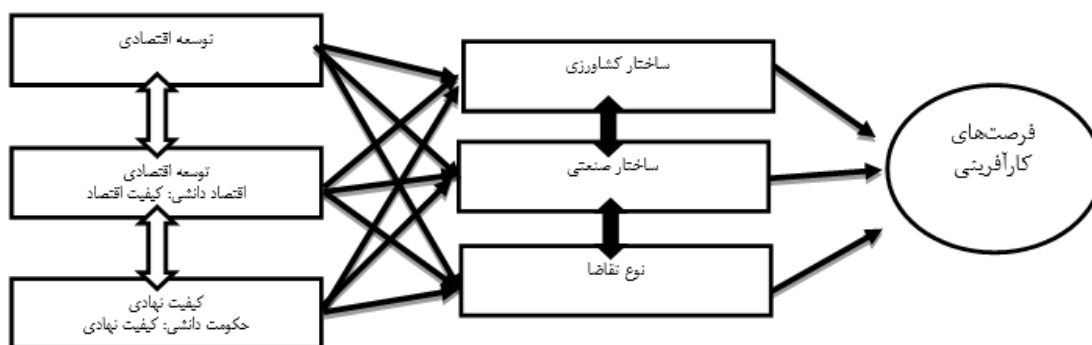
جدول ۳. جمعیت شاغل بخش کشاورزی به تفکیک جنس در سال‌های ۸۴ تا ۹۵ (به هزار نفر)

۹۵	۹۴	۹۳	۹۲	۹۱	۹۰	۸۹	۸۸	۸۷	۸۶	۸۵	۸۴	
۸۵۳	۷۹۰	۶۷۷	۷۳۷	۸۹۹	۸۲۵	۹۶۶	۱۱۱۸	۱۰۳۶	۱۲۷۷	۱۲۲۶	۱۳۳۰	زنان شاغل در این بخش
۳۲۰۸	۳۱۷۱	۳۱۳۵	۳۱۷۶	۳۱۰۰	۲۹۸۵	۳۰۰۳	۳۲۶۲	۳۳۰۸	۳۵۳۲	۳۶۰۲	۳۷۷۰	مردان شاغل در این بخش
۴۰۶۱	۳۹۶۱	۳۸۱۲	۳۹۱۳	۳۹۹۸	۳۸۱۰	۳۹۷۰	۴۳۸۰	۴۳۴۴	۴۸۱۰	۴۸۲۷	۵۱۰۰	کل شاغلین در این بخش

مأخذ: سازمان برنامه بودجه، ۱۳۹۵

- برای بررسی بیشتر روند تعداد شاغلین بخش کشاورزی می‌توان این شاغلین را به تفکیک جنس تجزیه کرد. مشاهده می‌شود تعداد شاغلین مرد بخش کشاورزی تا سال ۱۳۹۰ روند کاهشی داشته است و بعد از آن با شیب بسیار ملایم روند افزایشی پیدا کرده است.
  - تعداد شاغلین زن بخش کشاورزی در فاصله سال‌های ۱۳۸۴ تا ۱۳۹۳ تقریباً ۷۰۰ هزار نفر کاهش یافته است.
  - افزایش جمعیت زنان شاغل در بخش کشاورزی در سال‌های ۱۳۹۴ و ۱۳۹۵ را می‌توان حاصل رشد بخش کشاورزی دانست (سازمان برنامه بودجه، ۱۳۹۵).
- بر اساس داده‌های فوق با توجه به مفهوم عرضه نیروی کار، که عبارت است از ارتباط میان نرخ دستمزد و مقدار کاری که عرضه کنندگان کار تمایل به عرضه آن دارند و عوامل مؤثر بر عرضه نیروی کار که شامل اندازه و ترکیب جمعیت، میزان مشارکت در بازار کار (پوشش تحصیلی، سطح دستمزدهای حقیقی، تولید ناخالص داخلی سرانه و قوانین تأمین اجتماعی) (عزتی و همکاران، ۱۳۹۸) می‌تواند سبب افزایش عرضه نیروی کار کشاورزی و در نتیجه رونق کارآفرینی در بخش کشاورزی گردد و مزایای این پیشامد به قرار ذیل می‌باشد:

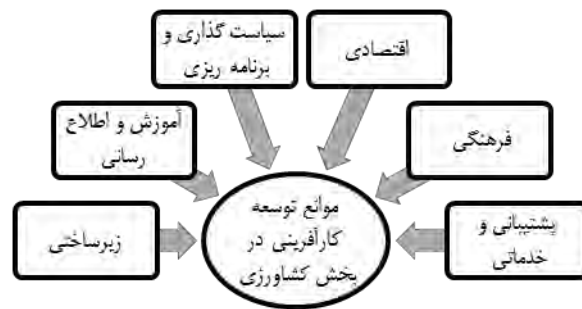
۱. سازگاری توسعه اشتغال کشاورزی با پراکندگی توزیع روستایی، ۲. اقتصادی تر بودن ایجاد اشتغال در بخش کشاورزی نسبت به صنعت، ۳. سهولت بیشتر ادغام بخش کشاورزی در بازارهای جهانی، ۴. قابلیت ارتقای کیفی نظام تولید کشاورزی در سطح امکانات موجود، ۵. نیاز به نسبت کمتر شاغلان کشاورزی به آموزش‌های حرفه‌ای تخصصی، ۶. نگرانی جمعیت روستایی در روستاها، ۷. قابلیت تکاثری کارآفرینی و اشتغال زایی در بخش کشاورزی (کلاگر و آقائی، ۱۳۹۳؛ عامری و سبزی‌زاده، ۱۳۹۶).

شکل ۲. نمودار عوامل تعیین کننده کارآفرینی در بخش کشاورزی (منبع: کلاگر و آقایی، ۱۳۹۳)

نقاط محور اشتغال‌زایی و اقتصاد روستایی

نظریات و مدل‌های مختلفی در ارتباط با توسعه اقتصادی و اشتغال‌زایی روستاها در سده اخیر مطرح شده است. از مهم‌ترین این نظریات که به تحلیل و تبیین فرایند تحولات اقتصادی روستاها و همچنین تحلیل روند اشتغال و فعالیت در نواحی روستایی می‌پردازد، نظریهٔ چرخه حیات (توانایی برای تبیین روند تغییرات کمی و کیفی در اشتغال و اقتصاد روستاییان)، توسعه درون‌زا، ظرفیت‌سازی و توسعه یکپارچه روستایی (تأکید بر منابع محیطی و انسانی درون منطقه و مبنای قرار دادن آنها برای تهیه برنامه اشتغال روستا و همچنین ظرفیت‌هایی که ارتباطات مکانی برای توسعه اقتصادی یکدیگر ایجاد می‌کند)، رویکرد کشاورزی کم‌نهاد (توانایی تبیین و ارائه فعالیت‌هایی با وابستگی کم به منابع کمیاب در منطقه مورد نظر، خصوصاً آب و خاک)، رویکرد معیشت پایدار (یا مدل پنج سرمایه و جست‌وجوی راه‌هایی سازگار و پاسخگو برای تقویت معیشت خانوار روستایی و برنامه‌ریزی مشارکتی (قابلیت زیاد برای تهیه و اجرای برنامه‌های اشتغال روستایی) است (ابراهیم زاده و پایدار، ۱۳۹۸). تئوری توسعه درون‌زا مفهومی ساده برای توسعه اقتصادی است که از درون سیستم با به عبارت بهتر از درون یک کشور تحقق پیدا می‌کند. در فرضیات چنین تئوری‌ای، یکسری اصول مورد توجه و تأکید قرار گرفت که شامل: ۱- خوداتکایی ۲- عدالت اجتماعی ۳- توزیع درآمد ۴- عدم تمرکز ۵- مشارکت مردم در فرایند توسعه ۶- یادگیری از سایر گروه‌های اقتصادی، اجتماعی و سایر فرهنگ‌ها ۷- استفاده از دانش بومی، فرهنگ مردم و استفاده بهینه از امکانات است (رکن‌الدین افتخاری و بوذرجمهری، ۱۳۸۴). در واقع در طراحی الگوهای رشد درون‌زا تأکید اصلی بر یکی از سه کارکرد زیر است: آثار بیرونی ناشی از انباشت سرمایه فیزیکی، انباشت سرمایه انسانی (یعنی نیروی کار ماهر) و رشد مستمر در طرح‌های تولیدی جدید که به نوبه خود خلق طرح‌های جدید تولیدی را تسهیل می‌کند. به نظر می‌رسد رهیافت سوم، موجه‌ترین وسیله‌ای است که می‌تواند باعث استمرار رشد و توسعه شود (ابریشمی و منظور، ۱۳۷۸). با توجه به اهداف توسعه درون‌زا در اشتغال‌زایی و اقتصاد روستایی یکی از عواملی که می‌تواند در ارتقاء این مهم نقش اساسی داشته باشد، کارآفرینی و ارتباط مستقیم آن با اعتلای ملی یک جامعه می‌باشد (قمبرعلی و زرافشانی، ۱۳۸۷) و علیرغم مزایا و منافع که فعالیت‌های کارآفرینانه و کارآفرینی در بخش‌های مختلف تولیدی و همچنین بخش کشاورزی کشور دارد، اما موانعی وجود دارد که باعث ایجاد اصطحکاک در توسعه فعالیت‌های کارآفرینانه و تا حد زیادی مانع از رونق بخش کشاورزی می‌شود، که در نمودار ۳ موانع توسعه کارآفرینی در بخش کشاورزی ارائه شده است (مؤمنی هلالی و مؤذن، ۱۳۹۴).

شکل ۳. نمودار موانع توسعه کارآفرینی در بخش کشاورزی (منبع: مؤمنی هلالی و مؤذن، ۱۳۹۴)

روش شناسی

پژوهش حاضر به لحاظ هدف، کاربردی و از نظر روش، توصیفی-تحلیلی می‌باشد. جامعه آماری این مطالعه تمامی ساکنان روستایی شهرستان‌های شیراز (بخش مرکزی)، بوشهر (بخش مرکزی)، چابهار (بخش مرکزی)؛ و رشت (بخش سنگر) می‌باشد که این ۴ شهرستان به صورت تصادفی انتخاب شدند. حجم نمونه مورد مطالعه نیز به صورت تصادفی انتخاب گردیده و شامل افرادی می‌باشد که در کلاس‌های کارآفرینی جهاد کشاورزی شرکت داشته‌اند و بر اساس فرمول کوکران $N=380$ ، حجم نمونه انتخاب شده می‌باشد که به صورت سرشماری همه‌ی افراد مورد مطالعه که تخصصی در زمینه کشاورزی، کارآفرینی و اقتصاد روستایی داشته‌اند (دهیار، کشاورزان تحصیل کرده در رشته کشاورزی و رشته‌های وابسته، خیرین و کارآفرینان روستایی) انتخاب شدند. جهت گردآوری اطلاعات از دو شیوه کتابخانه‌ای و میدانی (مبتنی بر پرسشنامه) استفاده شد و همچنین آمارنامه‌های سازمان‌ها و مراکز در سال ۱۳۹۶ و ۱۳۹۷ استفاده گردید. در ادامه، شاخص‌های پژوهش در جدول ۴ ارائه شده است.

جدول ۴. شاخص‌های پژوهش

شاخص	زیرشاخص
ارایه‌ی حمایت‌های مالی و مالیاتی سازمان یافته	ارایه‌ی حمایت‌های مالی برای خرید ماشین‌آلات و تجهیزات ارایه‌ی معافیت‌ها و تخفیف‌های ویژه در تعرفه‌های گمرکی و سود بازرگان ارایه‌ی معافیت‌های مالیاتی
ارایه‌ی حمایت‌های مالی و مالیاتی سازمان یافته	تعیین سازمان‌ها و نهادهای متولی برای توسعه‌ی کارآفرینی ایجاد بانک و موسسات پولی و مالی دولتی ویژه‌ی کسب و کارهای کوچک و متوسط ارایه‌ی کمک‌ها و حمایت‌های مالی در قالب یارانه
کاهش الزامات و مراحل اداری و بانک و ...	ارایه‌ی وام با بهره‌های کم و حداقل وثیقه در زمینه‌ی تکمیل سرمایه کاهش ضرورت‌ها و مراحل اداری بانک‌ها به منظور دریافت وام کاهش ضرورت‌ها و مراحل اداری ثبت اختراع در زمینه کارآفرینی ایجاد مراکز کارآفرینی در دهیاری روستاها
ایجاد مراکز کارآفرینی و خدمات مشاوره‌ای در روستاها	محاسبه‌ی تعرفه‌های آب، برق، گاز و مواد سوختی با نرخ ترجیحی ایجاد مراکز دولتی خدمات مشاوره‌ای در روستاها تصویب قوانین حمایت از کسب و کارهای کوچک خوداشتغال
سند ملی و برنامه‌ی ویژه‌ی توسعه‌ی کارآفرینی و کسب و کارهای کوچک و متوسط	توسعه‌ی واحدهای خوداشتغالی تدوین سند ملی توسعه‌ی کارآفرینی در ایران تدوین برنامه‌ها، سیاست‌ها و اهداف ویژه‌ی توسعه‌ی کارآفرینی شناسایی و تحریک استعدادها و مهارت‌های کارآفرینانه ایجاد صندوق‌های سرمایه‌گذاری خطرپذیر (کارآفرینانه)
ایجاد شبکه‌های حامی توسعه	تشویق و ترغیب کسب و کارهای جدید و سایر کسب و کارهای جدید و سایر کسب و کارهای مخاطره‌آمیز کارآفرینان سوق دادن نگرش‌ها به سمت تغییر ایجاد شبکه‌های کارآفرینی القای مخاطره‌پذیری با استفاده از فنون تحلیل ایجاد مراکز دولتی خدمات مشاوره‌ای (کلاس‌های کارآفرینی جهاد کشاورزی) ایجاد و تقویت همکاری‌های بین دولت، کسب و کارهای کوچک و متوسط و سازمان‌های بزرگ

کارآفرینی روستایی و کشاورزی
 ارائه تسهیلات فنی، فناوریانه، حمل و نقل و ارتباطات
 ایجاد بانک و مؤسسات پولی و مالی دولتی ویژه کسب و کارهای کوچک و متوسط
 کسب مهارت در استفاده از فنون تحلیل فرصت‌های اقتصادی و ترکیب برنامه‌های عملیاتی
 ایجاد بنیاد ملی توسعه کارآفرینی ایران
 ایجاد همدلی و حمایت ساکنان روستا برای جنبه‌های منحصربه‌فرد کارآفرینی

منبع: نگارندگان، ۱۴۰۰

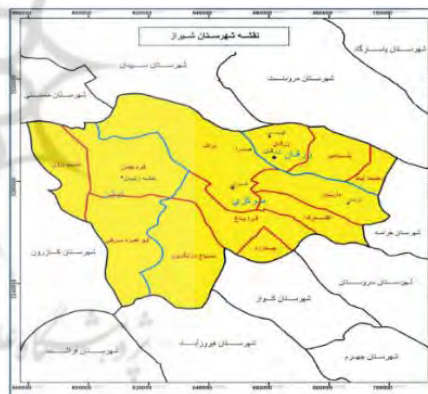
روایی پرسشنامه‌ها با استفاده از نظرات کارشناسان و همچنین جداول شماره (۴، ۵، ۶، ۷، ۸ و ۹) مجموع مجذورات بارهای عاملی چرخش یافته‌ی تجمعی عوامل ساختاری را نشان می‌دهد. مجموع مجذورات بارهای عاملی چرخش یافته برابر ۷۲ درصد بوده و نشان از روایی بالای پرسشنامه دارد. به منظور بررسی پایایی ابزار تحقیق، یک مطالعه راهنما در خارج نمونه مورد مطالعه، پرسشنامه‌ی مرتب داده شد و پایایی ابزار آن با استفاده از آلفای کرونباخ، ۰/۹۶۱ به دست آمد که حاکی از مناسب بودن ابزار پژوهش هست. در این پیمایش از ابزار پرسشنامه، مبتنی بر مقیاس ۵ گزینه‌ای لیکرت استفاده شد. این پرسشنامه شامل دو بخش سؤال‌های جمعیت شناختی و سؤال‌های اختصاصی می‌باشد که ۴۰ سؤال را دربر می‌گیرد. این سؤال‌ها براساس برنامه‌ها و اقدامات روستاهای مورد مطالعه برای توسعه‌ی کارآفرینی و اشتغال‌زایی، استخراج و در پرسش‌نامه استفاده شده‌اند.

قلمرو جغرافیایی پژوهش

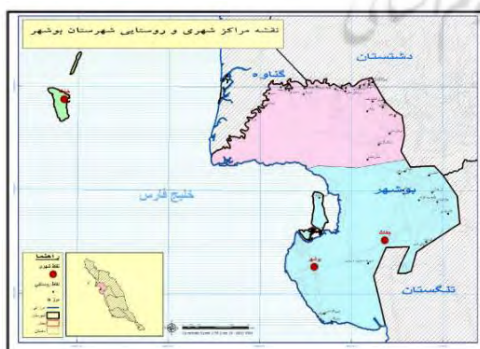
قلمرو جغرافیایی این پژوهش، روستاهای شهرستان‌های (شیراز (بخش مرکزی)، بوشهر (بخش مرکزی)، چابهار (بخش مرکزی) و رشت (بخش سنگر)) در اشکال ۴، ۵، ۶ و ۷ ملاحظه می‌گردد.

شکل ۵. موقعیت شهرستان چابهار و تقسیمات آن

شکل ۴. موقعیت شهرستان شیراز و تقسیمات آن

شکل ۷. موقعیت شهرستان بوشهر و تقسیمات آن

شکل ۶. موقعیت شهرستان رشت و تقسیمات آن

یافته‌ها و بحث

برای بررسی اعتبار دقیق پرسشنامه با حذف هر مورد یا سؤال، اعتبار کلی باقیمانده ی سؤال های پرسش نامه برآورد شده و با توجه به آلفای کرونباخ به دست آمده از حذف هر سؤال که در جداول شماره (۱۰) آمده، هیچ سؤالی نیست که با حذف از پرسشنامه اعتبار آن به طور معنی داری (حداقل ۱۰ درصد) افزایش یابد. در ابتدا با استفاده از آزمون دو جمله ای، راهکارهای ساختاری تأیید شده مشخص و سپس به کمک روش تحلیل عاملی اکتشافی این راهکارها دسته بندی شدند. در نهایت اولویت هر یک از عوامل و راهکارهای ساختاری زیر مجموعه ی آن ها با استفاده از آزمون تحلیل واریانس فریدمن معین شد که در ادامه به بررسی این مراحل می پردازیم. با توجه به نتایج به دست آمده از چرخش معیارها که برای عامل اول در جدول شماره (۵) نشان داده شده است، مشخص شد که این عامل ۱۲ راهکار با بیش ترین مجموع بار عاملی در میان سایر عوامل (۸/۳۴) بیشترین بار عاملی آن مربوط به عامل ایجاد همدلی و حمایت ساکنان روستا برای جنبه های منحصربه فرد کارآفرینی با بارعاملی ۰/۸۶۹ است. با توجه به نوع و ماهیت معیارهای بیان شده، عامل اول را می توان «ایجاد شبکه های حامی توسعه کارآفرینی روستایی و کشاورزی» نامید.

جدول ۵. ماتریس چرخش یافته و اولویت بندی معیارهای (ایجاد شبکه های حامی توسعه کارآفرینی روستایی و کشاورزی)

بار عاملی	رتبه میانگین هر راهکار	آلفای کرونباخ در صورت حذف آیتم	راهکارهای ساختاری به ترتیب اولویت
۰/۶۵۹	۹/۴۰	۰/۹۵۵	شناسایی و تحریک استعدادها و مهارت های کارآفرینانه
۰/۶۷۷	۹/۰۲	۰/۹۵۵	ایجاد صندوق های سرمایه گذاری خطرپذیر (کارآفرینانه)
۰/۴۹۷	۸/۳۶	۰/۹۵۵	تشویق و ترغیب کسب و کارهای جدید و سایر کسب و کارهای جدید و سایر کسب و کارهای مخاطره آمیز کارآفرینان سوق دادن نگرش ها به سمت تغییر
۰/۸۶۴	۸/۲۳	۰/۹۵۵	ایجاد شبکه های کارآفرینی
۰/۶۸۷	۸/۰۶	۰/۹۵۶	القای مخاطره پذیری با استفاده از فنون تحلیل
۰/۷۸۷	۷/۷۶	۰/۹۵۴	ایجاد مراکز دولتی خدمات مشاوره ای (کلاس های کارآفرینی جهاد کشاورزی)
۰/۸۲۴	۷/۳۶	۰/۹۵۵	ایجاد و تقویت همکاری های بین دولت، کسب و کارهای کوچک و متوسط و سازمان های بزرگ
۰/۷۱۱	۷/۲۷	۰/۹۵۴	ارائه تسهیلات فنی، فناوریانه، حمل و نقل و ارتباطات
۰/۶۴۷	۷/۱۲	۰/۹۵۵	ایجاد بانک و مؤسسات پولی و مالی دولتی ویژه کسب و کارهای کوچک و متوسط
۰/۵۵۵	۷/۱۰	۰/۹۵۵	کسب مهارت در استفاده از فنون تحلیل فرصت های اقتصادی و ترکیب برنامه های عملیاتی
۰/۵۶۳	۷/۱۰	۰/۹۵۵	ایجاد بنیاد ملی توسعه کارآفرینی ایران
۰/۸۶۹	۶/۴۳	۰/۹۵۴	ایجاد همدلی و حمایت ساکنان روستا برای جنبه های منحصربه فرد کارآفرینی
۸/۳۴	مجموع بار عاملی	۲/۸۶	مجموع مجذورات بار عاملی چرخش یافته ۲۲/۳ رتبه میانگین عامل

تجمعی

مأخذ: یافته های نگارندگان، ۱۴۰۰

عامل دوم با مجموع بار عاملی ۴/۰۵۳ دارد که در میان زیرشاخص های آن بیشترین بار عاملی (۰/۸۲۷) مربوط به عامل اراییه ی حمایت های مالی برای خرید ماشین آلات و تجهیزات، راه اندازی واحدها، تعویض خطوط تولید، خرید مواد اولیه و راه اندازی واحدهای جدید است. عامل دوم را با توجه به نوع و ماهیت زیرشاخص های آن می توان «اراییه ی حمایت های مالی و مالیاتی سازمان» یافته نامید.

جدول ۶. ماتریس چرخش یافته و اولویت‌بندی معیارهای (ارایه حمایت‌های مالی و مالیاتی سازمان یافته)

بار عاملی	رتبه میانگین هر راهکار	آلفای کرونباخ در صورت حذف آیتم	راهکارهای ساختاری به ترتیب اولویت
۰/۸۲۷	۴/۰۹	۰/۹۵۷	ارایه ی حمایت های مالی برای خرید ماشین آلات و تجهیزات
۰/۷۶۵	۳/۹۲	۰/۹۵۶	ارایه ی معافیت ها و تخفیف های ویژه در تعرفه های گمرکی و سود بازرگان
۰/۶۹۶	۳/۷۳	۰/۹۵۵	ارایه ی معافیت های مالیاتی
۰/۴۵۱	۳/۲۰	۰/۹۵۶	تعیین سازمان ها و نهادهای متولی برای توسعه ی کارآفرینی
۰/۶۲۱	۳/۱۹	۰/۹۵۶	ایجاد بانک و موسسات پولی و مالی دولتی ویژه ی کسب و کارهای کوچک و متوسط
۰/۶۹۳	۲/۸۸	۰/۹۵۷	ارایه ی کمک ها و حمایت های مالی در قالب یارانه
۴/۰۵۳	مجموع بار عاملی	۴/۵۲	مجموع مجذورات بار عاملی ۳۳ رتبه میانگین چرخش یافته جمعی عامل

عامل سوم، شامل ۳ عامل ساختاری با مجموع بار عاملی ۱/۸۸۷ بوده و بیشترین بار عاملی آن مربوط به کاهش ضرورت ها و مراحل اداری بانک ها به منظور دریافت وام است. با توجه به نوع و ماهیت معیارهای بیان شده، این عامل را می‌توان «کاهش الزامات و مراحل اداری و بانک و ...» نامید.

جدول ۷. ماتریس چرخش یافته و اولویت‌بندی معیارهای (کاهش الزامات و مراحل اداری و بانک و ...)

بار عاملی	رتبه میانگین هر راهکار	آلفای کرونباخ در صورت حذف آیتم	راهکارهای ساختاری به ترتیب اولویت
۰/۲۶۲	۲/۱۱	۰/۹۵۶	ارایه ی وام با بهره های کم و حداقل وثیقه در زمینه ی تکمیل سرمایه
۰/۸۶۴	۱/۹۸	۰/۹۵۶	کاهش ضرورت ها و مراحل اداری بانک ها به منظور دریافت وام
۰/۷۷۹	۱/۹۱	۰/۹۵۵	کاهش ضرورت ها و مراحل اداری ثبت اختراع در زمینه کارآفرینی
۱/۸۸۷	مجموع بار عاملی	۴/۳۶	مجموع مجذورات بار عاملی ۴۸/۴ رتبه میانگین چرخش یافته جمعی عامل

عامل چهارم ۳ راهکار ساختاری دارد که بیشترین بار عاملی آن مربوط به محاسبه ی تعرفه های آب، برق، گاز و مواد سوختی با نرخ ترجیحی است. اما با اندکی تأمل در زیرشاخص های این عامل می‌توان دریافت که این عامل با دو عامل دیگر یعنی ایجاد مراکز کارآفرینی در دهیاری روستاها و ایجاد مراکز دولتی خدمات مشاوره ای در روستاها همخوانی و سنجش ندارد، از اینرو عامل چهارم با توجه به این دو راهکار نام گذاری می‌شود و بنابر ماهیت آن ها، عامل یاد شده را می‌توان «ایجاد مراکز کارآفرینی و خدمات مشاوره‌ای در روستاها» نامید.

جدول ۸. ماتریس چرخش یافته و اولویت‌بندی معیارهای (ایجاد مراکز کارآفرینی و خدمات مشاوره‌ای در روستاها)

راهکارهای ساختاری به ترتیب اولویت	آلفای کرونیخ در صورت حذف آیتم	رتبه میانگین هر راهکار	بار عاملی
ایجاد مراکز کارآفرینی در دهیاری روستاها	۰/۹۵۷	۲/۱۷	۰/۶۷۶
محاسبه ی تعرفه های آب، برق، گاز و مواد سوختی با نرخ ترجیحی	۰/۹۵۷	۲/۱۳	۰/۷۴۹
ایجاد مراکز دولتی خدمات مشاوره ای در روستاها	۰/۹۵۶	۱/۷۰	۰/۵۴۰
مجموع مجذورات بار عاملی ۵۵/۳ رتبه میانگین عامل چرخش یافته تجمعی	۵/۰۴	مجموع بار عاملی	۱/۹۶۵

همانگونه که جدول (۹) نشان می دهد، عامل پنجم نیز ۴ راهکار ساختاری با مجموع بار عاملی ۲/۴۹۶ دارد که بیشترین بار عاملی این عامل مربوط به راهکار تدوین برنامه ها، سیاست ها و اهداف ویژه ی توسعه ی کارآفرینی و کسب و کارهای کوچک و متوسط است. با توجه به راهکارهای بیان شده، عامل پنجم را می توان «سند ملی و برنامه ی ویژه ی توسعه ی کارآفرینی و کسب و کارهای کوچک و متوسط» نامید.

جدول ۹. ماتریس چرخش یافته و اولویت‌بندی معیارهای (سند ملی و برنامه ویژه توسعه کارآفرینی و کسب و کارهای کوچک و متوسط)

راهکارهای ساختاری به ترتیب اولویت	آلفای کرونیخ در صورت حذف آیتم	رتبه میانگین هر راهکار	بار عاملی
تصویب قوانین حمایت از کسب و کارهای کوچک خوداشتغال	۰/۹۵۶	۲/۷۹	۰/۴۶۵
توسعه ی واحدهای خوداشتغالی	۰/۹۵۷	۲/۶۳	۰/۵۳۶
تدوین سند ملی توسعه ی کارآفرینی در ایران	۰/۹۵۶	۲/۳۳	۰/۷۲۱
تدوین برنامه ها، سیاست ها و اهداف ویژه ی توسعه ی کارآفرینی	۰/۹۵۶	۲/۲۵	۰/۷۷۴
مجموع مجذورات بار عاملی ۶۱/۴ رتبه میانگین عامل چرخش یافته تجمعی	۵/۱۸	مجموع بار عاملی	۲/۴۹۶

بر اساس جدول (۱۰)، چون سطح معنی داری آزمون کوچک تر از میزان خطاست، از اینرو برابری رتبه‌ی میانگین عوامل پنج گانه ی ساختاری توسعه ی کارآفرینی و اشتغالزایی در کشور رد می شود.

جدول ۱۰. آماره آزمون تحلیل واریانس فریدمن

۳۸۰	تعداد پاسخ دهندگان
۱۱۵/۸۲۱	کای دو محاسبه شده
۷	درجه ی آزادی
۰/۰۰۰	سطح معنی داری

جداول (۵ تا ۱۰)، افزون بر نتایج به دست آمده از چرخش ماتریس عوامل، رتبه ی میانگین هر یک از عوامل و زیرشاخص های آن را که از آزمون فریدمن استخراج شده است را نیز نشان می دهند. براساس نتایج این جداول، مهم ترین عامل ساختاری در توسعه ی کارآفرینی و اشتغالزایی روستایی کشور در، تدوین سند ملی و برنامه ی راهبردی ویژه ی توسعه ی کارآفرینی کسب و کارهای کوچک و متوسط با رتبه‌ی میانگین ۵/۱۸ می باشد. عوامل ساختاری توسعه ی کارآفرینی و اشتغالزایی در روستاهای مورد مطالعه را بر اساس اهمیت آن‌ها می توان به ترتیب زیر عنوان کرد:

۱. تدوین سند ملی و برنامه ویژه توسعه کارآفرینی و کسب و کارهای کوچک و متوسط (۵/۱۸)؛

۲. ایجاد مراکز کارآفرینی و خدمات مشاوره‌های در روستاها (۵/۰۴)
  ۳. ارزیابی حمایت‌های مالی و مالیاتی سازمان یافته (۴/۵۲)
  ۴. کاهش الزامات و مراحل اداری و بانک و ... (۴/۳۶)
  ۵. ایجاد شبکه‌های حامی توسعه کارآفرینی روستایی و کشاورزی (۴/۷۲)
- برای تعیین اولویت‌های راهکارهای ساختاری هر یک از عوامل نیز به طور مشابه از آزمون فریدمن استفاده شده است که نتایج آن در جداول (۸) نشان داده شده و عوامل هر زیرشاخص به ترتیب اهمیت در این جداول قرار گرفته‌اند به عنوان مثال شناسایی و تحریک استعدادها و مهارت‌های کارآفرینانه (۹/۴۰)، ایجاد صندوق‌های سرمایه‌گذاری خطرپذیر (کارآفرینانه) (۹/۰۲) و تشویق و ترغیب کسب و کارهای جدید و سایر کسب و کارهای جدید و سایر کسب و کارهای مخاطره‌آمیز کارآفرینان سوق دادن نگرش‌ها به سمت تغییر (۸/۳۶) ترتیب در اولویت‌های اول تا سوم زیرشاخص‌های عامل اول یعنی عامل ایجاد شبکه‌های حامی توسعه کارآفرینی روستایی و کشاورزی قرار دارند؛ درحالی که ایجاد شبکه‌های کارآفرینی (۸/۲۳)، القای مخاطره‌پذیری با استفاده از فنون تحلیل (۸/۰۶)، ایجاد مراکز دولتی خدمات مشاوره‌ای (کلاس‌های کارآفرینی جهاد کشاورزی) (۷/۷۶)، ایجاد و تقویت همکاری‌های بین دولت، کسب و کارهای کوچک و متوسط و سازمان‌های بزرگ (۷/۳۶)، ارائه تسهیلات فنی، فناوری، فن‌اورانه، حمل و نقل و ارتباطات (۷/۲۷)، ایجاد بانک و موسسات پولی و مالی دولتی ویژه کسب و کارهای کوچک و متوسط (۷/۱۲)، کسب مهارت در استفاده از فنون تحلیل فرصت‌های اقتصادی و ترکیب برنامه‌های عملیاتی (۷/۱۰)، ایجاد بنیاد ملی توسعه کارآفرینی ایران (۷/۱۰)، ایجاد همدلی و حمایت ساکنان روستا برای جنبه‌های منحصربه‌فرد کارآفرینی (۶/۴۳) به ترتیب در اولویت‌های چهارم تا دوازدهم هستند.

نتیجه‌گیری

با توجه به اهمیت محورهای اشتغال‌زایی و کارآفرینی که در رشد و توسعه اقتصادی، اغلب کشورهای جهان به دنبال شناسایی عوامل اثرگذار بر توسعه آن هستند. لذا در این پژوهش ۲۸ عامل با استفاده از روش تحلیل عاملی به ۵ عامل طبقه بندی شده‌اند.

- نتایج تحقیق نشان می‌دهد که تدوین سند ملی توسعه کارآفرینی در کشور مهمترین عامل توسعه کارآفرینی در ایران است. این عامل شامل چهار زیرشاخص تدوین برنامه‌ها، سیاست‌ها و اهداف ویژه توسعه کارآفرینی، تدوین سند ملی توسعه کارآفرینی در ایران، توسعه واحدهای خوداشتغالی و تصویب قوانین حمایت از کسب‌وکارهای کوچک و خوداشتغالی می‌باشد (یافته‌های نگارنده، ۱۴۰۰). همان‌طور که نتایج مطالعه فضای کسب و کار توسط بانک جهانی نشان می‌دهد، مقررات حمایت از کسب و کار، به بخش خصوصی توانایی پیشرفت و گسترش شبکه‌ی معاملاتی را می‌دهد (Doing Business, 2013) و بدین ترتیب براساس مطالعات انجام شده در سال ۲۰۱۳، در میان ۱۸۵ کشور، از نظر سهولت کسب و کار رتبه ی ۷۱ را دارد، در حالی که ایران در این شاخص رتبه ی ۱۴۵ را دارد (همان). اینها مواردی است که تدوین یک سند ملی توسعه کارآفرینی را ضروری می‌کند.
- عوامل مربوط به توسعه کارآفرینی که کشورهای دیگر نیز همچون اندونزی آنرا به کار برده‌اند ایجاد مراکز کارآفرینی و خدمات مشاوره‌ای می‌باشد. در زمینه خدمات مشاوره‌ای، دولت اندونزی اقداماتی مانند آموزش‌های توسعه‌ی نیروی انسانی، کمک‌های فنی و تخصصی، مشاوره در زمینه‌ی بازاریابی برای توسعه کارآفرینی را به کار برده است (ILO, 2005). و در پژوهش حاضر نیز ایجاد مراکز کارآفرینی و خدمات مشاوره‌ای در قالب کلاس‌های کارآفرینی جهاد کشاورزی در روستاها برگزار گردیده است مبنای سنجش قرار گرفته است و بر طبق نتایج آزمون تحلیل واریانس فریدمن این عامل در رتبه دوم قرار گرفته است.

- دیگر عامل مهم توسعه ی کارآفرینی که پژوهش‌ها و اندیشمندان بسیاری به آن اشاره کرده اند، اصلاح قوانین و مقررات اداری- بانکی می باشد. که در پژوهش حاضر بر طبق نتایج آزمون تحلیل واریانس فریدمن در رتبه سوم قرار گرفته است (یافته‌های نگارنده، ۱۴۰۰). کشورها اهمیت این عامل را در توسعه‌ی کارآفرینی درک کرده و اقدامات گوناگونی را انجام داده اند. برای مثال در چین حمایت مالی با روش‌های مختلفی مانند ارایه ی وام های بانکی، تأمین سرمایه ی کسب و کارهای جدید، ارایه ی تسهیلات به بانک برای اعطای وام به کسب و کارهای کارآفرینانه و ایجاد بانک کسب و کارهای کوچک انجام می شود (Wang, 2004).
- در نهایت پیشنهادات ارائه شده بر اساس چالش‌ها و ضعف‌های نظام طراحی، تصویب و اجرای راهبردهای توسعه بخش کارآفرینی کشاورزی به شرح زیر توصیه می‌گردد:
- اتخاذ قوانین مرتبط با فرآیندهای کارآفرینی در بخش کشاورزی.
- اتخاذ تدابیری جهت کاهش موانع اداری در فرآیندهای کارآفرینی در بخش کشاورزی.
- درگیر نمودن تمامی وزارتخانه‌ها و دستگاه‌های اصلی دولتی / خصوصی با تأسیس واحدهای مدیریت کارآفرینی در بخش‌های کشاورزی.
- اصلاح قوانین مالیاتی مرتبط با کارآفرینان.
- تأسیس صندوق‌های حمایت از کارآفرینان در بخش کشاورزی.
- فراهم کردن تسهیلات و کمک‌های مالی از طریق اعطای ماشین‌آلات و ابزار، طرح‌های تخفیف مالیاتی بر وام، ایجاد زمینه‌های مناسب و حمایت برای کمک به صادرات محصولات تولید شده توسط کارآفرین.
- ایجاد و تقویت مراکز مشاوره‌ای و برگزاری دوره‌های آموزشی- مشاوره‌ای در دانشگاه‌ها و در بخش‌های مختلف کشاورزی، پخش مستمر برنامه‌های رادیویی و تلویزیونی کارآفرینی که مرجع آموزشی و اطلاع‌رسانی مناسبی برای توسعه کارآفرینی در بخش کشاورزی فراهم می‌شود.
- اطلاع‌رسانی شفاف از خدمات و برنامه‌های حمایتی دولت به کارآفرینان.
- برگزاری نمایشگاه‌های دستاوردهای کارآفرینانه کشاورزی (شهرستانی، استانی، منطقه‌ای و کشوری).
- تقویت کارآفرینی در بخش کشاورزی بدون افزایش سود سرمایه‌گذاری در کشاورزی میسر نخواهد شد و افزایش سود نیز مستلزم اصلاح نظام قیمت‌گذاری و افزایش حمایت‌های قیمتی و اختصاص یارانه‌های تولید به کشاورزی است.
- شناسایی و معرفی مشاغل جدید کشاورزی دنیا بالاخص مشاغل خدماتی
- کاهش تشریفات اداری با برقراری ارتباط میان سطوح مختلف توسعه کشاورزی منطقه؛
- به‌کارگیری و توجه به الگوهای نقش موفق کشاورزان کارآفرین.
- تدوین برنامه‌های راهبردی در جهت به‌کارگیری تکنولوژی و شیوه‌های جدید تولید در کشاورزی.

منابع

- اسلامی، لیلا و اسلامی، مریم، (۱۳۹۵)، تاثیر اشتغال جوانان در بخش کشاورزی بر توسعه روستایی، دهمین کنگره پیشگامان پیشرفت، تهران.
- جمینی، داود، تقدیسی، احمد و جمشیدی، علیرضا، (۱۳۹۳)، شناسایی راهبردهای توسعه اشتغال در مناطق روستایی با استفاده از مدل SWOT مطالعه موردی: دهستان بدر شهرستان روانسر، فصلنامه راهبردهای توسعه روستایی، ۴(۱)، ۱۳۳-۱۴۹.
- حاج امینی، مهدی، (۱۳۹۸)، ۱۰ ارزیابی وضعیت اشتغال‌زایی در برنامه‌های چهارم و پنجم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی، نشریه علمی (فصلنامه) پژوهش‌ها و سیاست‌های اقتصادی، ۲۷(۹۲)، ۷-۴۳.

- حیدری ساربان، وکیل، (۱۳۹۱)، اولویت‌بندی دهستان‌های شهرستان مشکین شهر بر حسب سطوح توسعه کشاورزی، - نشریه علمی - پژوهشی جغرافیا و برنامه‌ریزی (دانشگاه تبریز)، ۱۶(۴۰)، ۷۵-۹۶.
- خداپرست، مشهدی مهدی، فلاحی، محمدعلی، سلیمی فر، مصطفی و حق نژاد، امین، ۱۳۹۱، بررسی اعتبار قانون واگنر و دیدگاه کینزی برای اقتصاد ایران: یک تجزیه و تحلیل سری زمانی، پژوهش‌های رشد و توسعه پایدار (پژوهش‌های اقتصادی)، ۱۲(۱)، ۸۷-۱۱۲.
- خسروی پور، بهمن، برادران، مسعود، غنیان، منصور، منفرد، نوذر و گودرزی، زهرا، ۱۳۹۰، بررسی ضرورت و ویژگی‌های یک تعاونی کشاورزی کارآفرین، ماهنامه اجتماعی، اقتصادی، علمی و فرهنگی کار و جامعه، شماره ۱۳۵، ۴۶-۵۴.
- درگاه ملی آمار www.amar.org.ir سالنامه آماری استان‌های فارس، گیلان، سیستان و بلوچستان و بوشهر
- درویشی، هدایت‌الله، پاک‌کی، معصومه، صادقی، حجت‌اله و بیران‌وندزاده، مریم، ۱۳۹۳، تحلیل قوت‌ها، ضعف‌ها، فرصت‌ها و تهدیدهای کشت گلخانه‌ای در توسعه کارآفرینی و اشتغال‌زایی روستایی مطالعه موردی: روستاهای شهرستان پاکدشت، مجله پژوهش و برنامه‌ریزی روستایی، ۷(۳)، ۱۰۱-۱۱۴.
- رکن‌الدین افتخاری، عبدالرضا، پورطاهری، مهدی و سجاسی قیداری، حمدالله، ۱۳۸۹، سنجش و ارزیابی معیارهای مؤثر بر عملکرد کشاورزان عادی و موفق روستایی مطالعه موردی روستاهای شهرستان خدابنده، پژوهش‌های جغرافیایی انسانی، شماره ۷۲، ۱-۱۶.
- زرگوش، علیرضا و مظفری، مهدی، ۱۳۹۴، نقش کارآفرینی در تحقق اشتغال پایدار روستایی، گامی مؤثر در اجرای سند چشم‌انداز ۱۴۰۰، ماهنامه اجتماعی، اقتصادی، علمی و فرهنگی کار و جامعه، شماره ۱۸۷، ۴-۹.
- سازمان برنامه و بودجه کشور، ۱۳۹۶، طرح توسعه اقتصادی و اشتغال‌زایی روستایی استان لرستان، سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی استان لرستان، ۱-۷۶.
- سازمان برنامه بودجه، ۱۳۹۵، بررسی شاخص‌های عمده‌ی بازار کار در سال‌های ۱۳۸۴ تا ۱۳۹۵، دفتر جمعیت، نیروی کار و سرشماری و گروه نیروی انسانی، تهیه شده توسط: علیرضا زاهدیان، فریبا سادات بنی‌هاشمی، نریمان یوسفی، ندا مصطفوی، معصومه محمدی و محمدرضا حطیبه.
- شاهد، سیدحسین، فتحی‌نیا، ابراهیم، ۱۳۹۵، بررسی تسهیل‌کننده‌های توانمندسازی روستاییان در فرآیند کارآفرینی با رویکرد توسعه پایدار، کنفرانس بین‌المللی مدیریت و کارآفرینی با تأکید بر شرایط اقتصاد مقاومتی، دوره دوم، کنفرانس بین‌المللی مدیریت و کارآفرینی با تأکید بر شرایط اقتصاد مقاومتی.
- عامری، مریم و سبزی‌زاده، ثریا، ۱۳۹۶، آموزش کارآفرینی و ایجاد اشتغال در بخش کشاورزی، اولین همایش ملی نهاده‌سازی کارآفرینی در توسعه پایدار با رویکرد آموزش عالی، کارون.
- عزیزیان، محمدصادق، سالم، محمددانا و ابراهیمی، سیدعلیرضا، ۱۳۹۱، کارآفرینی راهکاری جهت توسعه اشتغال‌زایی روستایی کشور، همایش ملی توسعه روستایی، دفتر امور روستایی و شوراهای استانداری گیلان، جهاد دانشگاهی واحد استان گیلان، دوره ۱.
- عزتی، مرتضی، حیدری، حسن و مریدی، پروین، ۱۳۹۸، ۰۱ برآورد تأثیر تحریم‌های اقتصادی بر اشتغال بخش کشاورزی، نشریه علمی (فصلنامه) پژوهش‌ها و سیاست‌های اقتصادی، ۲۷(۹۱)، ۲۸۹-۳۲۲.
- فراهانی، حسین و جهانسوزی، مه‌ری، ۱۳۹۸، تحلیل عوامل مؤثر بر توسعه کارآفرینی کشاورزی در مناطق روستایی مطالعه موردی: دهستان دامکوه شهرستان اسفراین، فصلنامه علمی - پژوهشی مطالعات برنامه‌ریزی سکونتگاه‌های انسانی، ۱۴(۴)، ۸۳۳-۸۴۵.
- قمبرعلی، رضوان و زرافشانی، کیومرث، ۱۳۸۷، شناسایی شاخص‌های موفقیت کارآفرینان روستایی با استفاده از تحلیل مقیاس‌بندی چند بعدی، توسعه کارآفرینی، ۱(۲)، ۱۳۱-۱۶۰.
- کریم، محمد حسین، صفدری‌نهاد، محمود، امجدی‌پور، مسعود، ۱۳۹۳، توسعه کشاورزی و اقتصاد مقاومتی، جایگزین نفت، فصلنامه سیاست‌های راهبردی و کلان، سال ۲، شماره ۶، ۱۰۳-۲۰۷.
- کریمی، سعید، ۱۳۹۶، کشاورزی ارگانیک، فرصتی برای کارآفرینی کشاورزی، اولین همایش ملی کشاورزی و کارآفرینی، ۲۰ بهمن، دانشکده کشاورزی دانشگاه تربیت مدرس.
- کلاگر، پیمان و آقائی، مریم، ۱۳۹۳، بررسی نقش کارآفرینی کشاورزی در توسعه روستایی، نشریه کارآفرینی در کشاورزی، ۱(۱)، ۶۱-۸۳.

کوهستانی، حسین و صالحی تیوک، رحمان و حبیب نژاد لوجندی، سمیرا، ۱۳۹۴، کارآفرینی راهکاری جهت توسعه اشتغال‌زایی روستایی کشور، اولین کنگره ملی توسعه و ترویج مهندسی کشاورزی و علوم خاک ایران، تهران. مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی. (۱۳۹۵). لایحه احکام مورد نیاز اجرای برنامه ششم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۹۵-۱۳۹۹)» ویرایش جدید. ارزیابی بخش‌های پیشرو از منظر رشد، اشتغال، انرژی و محیط زیست.

مخت، سارا، باقری، اصغر، شفیع، فاطمه و شعبانعلی فمی، حسین، ۱۳۹۴، بررسی عوامل مؤثر بر انگیزه جوانان روستایی برای انتخاب مشاغل کشاورزی مطالعه موردی: شهرستان گنبدکاووس، پژوهش‌های روستایی، ۱۶(۱)، ۱۵۹-۱۸۶. مؤمنی هلالی، هادی و مؤذن، زینب، ۱۳۹۴، مروری بر موانع توسعه کارآفرینی در بخش کشاورزی، نشریه کارآفرینی در کشاورزی، ۱۲(۱)، ۱۱۱-۱۲۴.

ولد بیگی، سیوان، ۱۳۹۸، ارزیابی و سنجش اقتصادی حوضه گرمسیری غرب کشور و پیش‌بینی اشتغال آن با مدل تغییر سهم، مطالعات محیطی هفت حصار، ۲۷(۷)، ۴۳-۵۴.

- Alison, M. (1990), Entrepreneurship and Economic Transition, Tin Bergen Institute Discussion Paper: Faculty of Economics and Econometrics, University of Amsterdam.
- Chrisman, J. J. , Chua, J. H. , and Sharma, P. 2003. Current trends and future directions in family business management studies: Toward a theory of the family firm. Coleman White Paper Series, (4): 1-63.
- Doing Business, 2013, Smarter Regulations for Small and Medium-Size Enterprises, COMPARING BUSINESS REGULATIONS FOR DOMESTIC FIRMS IN 185 ECONOMIES, 1-282.
- Eu Rural Reviv, 2012, the Magazine from European Network for Rural Development.
- Henderson, J. R., (2002), "Are High-growth Entrepreneurs Building the Rural Economy", Federal Reserve Bank of Kansas City Economic Review, 87(3), 45-70.
- Heaton. J(2005)developing entrepreneurs an examination. of systematic approochs to entrepreneurial development for rural research report.
- ILO, (2005).SME Development in The Poverty Reduction Program: Tradeand Labor Issues, Indonesia: Jakarta.
- Mehmet, O. 1995. Employment Creation and Green Development. Journal of Ecological Economics, 15(1): 11-19.
- Mundy, p. (2006). Sustainable agriculture: Apathway out of poverty for India's rural poor. Retrieved September 15, 2013, from <http://www.eldis.org/go/2>.
- Petrin, T(2002) The Potential of Entrepreneurship to Create income and new jobs for rural women and families , paper presented at the fifth session of the FAO/ECA Working party on woman and the Agricultural family in rural development , Prague , 1-5 October.
- Russel,S,Kerry. A(2008)does school choice increase the rate of youthentrepreneurship.
- Willer, H. , & Lukas, K. (2010). The world of organic agriculture: Statistics and emerging Trend 2010. Retrieved February 25, 2014, from <https://www.fibl.org/fileadmin/documents/shop/1636-organic-world-2010.pdf>.
- Wang, Y. (2004). " Financing Difficulties and Structural Characteristics ofSMEs in China" ,China & Worlds Economy, vol.12, No.2, PP.33-44.
- Zagrafos,C(2009)Rurdllity discourse and the role of social enterprise in regenerating rural Scotland,Journalmof rural studies.